

JUDAICA BULLETIN

Mededelingenblad van de Stichting Judaica Zwolle
Postbus 194, 8000 AD Zwolle
Verschijnt vier maal per jaar

Jaargang 5, Nummer 5 / Tammoez 5752 - Juli 1992

+))
* Oplage 300 exemplaren - Abonnement f 12,- - Postgiro 259272 *
.))-

OVER MENSEN DIE VOORBIJGAAN EN DINGEN DIE BLIJVEN

Openingstoespraak bij de tentoonstelling 'Joods leven in en om Zwolle'

door L.J. de Ruiter

Hoe selectief is ons geheugen, hoe betrouwbaar onze herinnering? Wie beelden uit lang vervlogen jaren oproept loopt het gevaar, dat de verbeelding tussen nu en de werkelijkheid van toen schuift. Daarom is het goed geconfronteerd te worden met voorwerpen uit een ver of nabij verleden. Soms is een ding meer dan een woord. Het woord ligt in het ding verborgen. Daarom moeten wij met de dingen uit het verleden voorzichtig omgaan. Ze hebben de mensen, die hen eens bezaten, overleefd. Wie goed kijkt en luistert ziet en hoort woorden van lang geleden; samen vormen zij het verhaal bij de gratie waarbij ook ons leven bestaat. Zo wordt onze neiging om in dat verhaal een mooiere rol te spelen dan de werkelijkheid eertijds te zien gaf ingeperkt. Hoe verder die werkelijk van ons afstaat des te omzichtiger moeten we te werk gaan. Hoewel, uit de eerste levensperiode liegen de feiten zelden.

Zes jaar was ik toen mijn vader mij op de eerste maandag van september 1925 afleverde bij de Gereformeerde school in de Schoutensteeg. Juf Mimi Wentsel, dochter van de deftig ogende slager uit de Kamperstraat, ontfermde zich over mij. Ik kende haar al een beetje. Zij was een nicht van mijn oom Abraham Hagedoorn. Oom Bram was de laatste telg van bakkers, die al eeuwen lang hun bedrijf aan het eind van de Diezerstraat uitoefenden. Zijn vrouw Suzanna, oudere zuster van mijn moeder, schonk hem geen kinderen. Oom Bram was ook organist van de Waalse kerk tegenover de school. Een enkele keer mocht ik op zondagmorgen met hem mee. Ik verstond er geen woord van. Dat verschilde weinig van de preken die ik in de Oosterkerk moest aanhoren, ook daar begreep ik geen woord van. Wat mij hevig intrigeerde was het gebouw aan het andere eind van het schoolstraatje, de synagoge. Op

zaterdagmorgen, wanneer de school uitging was het daar een drukte van belang. Mannen en vrouwen in het zwart gesticuleerden en kakelden door elkaar heen, de jongens hadden een kalotje op, net zoiets als grootvader Malcorps thuis droeg. Wat zou ik graag daarbinnen eens willen kijken. Oom Bram hoorde van mijn wens. Op een paasvakantie zaterdag mocht ik met zijn benedenbuurman mee. Oom had zijn bakkerij aan de kant gedaan en woonde aan het Roodetorenplein. Wanneer zijn buurvrouw mij zag riep ze mij binnen. Zij had altijd een tot de rand gevulde trommel met verrukkelijke boterkoek. Tante Suze noemde hen ``kerkse Joden''. Later begreep ik dat die aanduiding niet erg nauwkeurig was. Na enig speurwerk, dat de vorige Zwolse burgemeester voor mij liet verrichten, vermoed ik dat hij David Godschalk heette en zijn vrouw Gauna Hammelburg. Zij namen mij mee naar de synagogedienst. Moeder had met nadruk bevolen

dat ik tijdens de dienst mij petje op moest houden. Mijn belangstelling voor religie was al vroeg gewekt. Thuis en op school nam de bijbel een centrale plaats in. Daarin stond alles over hoe je geloven en hoe je leven moest, zelfs op welke partij je moest stemmen. Ofschoon dat laatste af en toe aanleiding was tot enig gebekvecht tussen mijn vader en tante Suze. Vader was gereformeerd en dus anti-revolutionair en zijn schoon-zuster hervormd en dus christelijk-historisch. Daarenboven noemde zij zichzelf ``een waarheidsvriendin" en leefde dus met velen in onmin.

Wat mensen geloven en waarom er zoveel wijzen van geloven zijn boeide mij. Vanaf mijn kindse jaren hoorde ik de verhalen over de God van Abraham, Isaïc en Jacob. Het liep natuurlijk allemaal op Jezus uit. Dat daar nogal wat omwegen en kronkeldenken aan te pas kwam, ontdekte ik pas later. Thuisgekomen vertelde ik opgewonden wat ik allemaal had beleefd. Over de druk gebarende mannen, die soms achterstevoren in de bank om met hun achterbuurman praatten, over de vrouwen, die boven achter gaas zaten en hun hoed hadden afgezet, over grote rollen versierd papier waaronder de dragers bijna bezweken en met wapperende linten die gekust werden. En ook over een man met een hoge muts op en een bef voor, die een donderpreek hield. Toen hij sprak werd het doodstil. Op de terugweg vroeg ik meneer Godschalk wie dat was. `Dat is onze rabbi,' zei hij, `opperrabbijn Hirsch, hij is erg geleerd en heel vroom'. `Jezus was ook een rabbi,' zei ik. Meneer Godschalk humde. `Ja, zoiets zal hij ook wel geweest zijn'. Later vroeg ik vader hoe de vork in de steel zat. `Jezus was een rabbi, maar voor alles de Messias. Zo zal hij terugkeren om te oordelen levenden en doden. Maar dan moeten de Joden zich bekeren.' Een klein licht ging bij mij branden: af en toe was er in de kerk een collecte voor de zending onder de Joden. Het waren dus geen echte heidenen, ze moesten nog een duwtje hebben om binnen het ware geloof te komen. Hoe het precies in elkaar zat, ging mijn tienjarig begrip te boven. Vast stond wel, dat thuis, op school en in de kerk niet over theologisch eennachts werd gereden. In de tien jaar die volgden, toen eerst de mist en daarna de nacht zich over het christelijk West-Europa legden, begon het mij te dagen.

Ik had het geluk dat mijn ouders de enige gereformeerden in de kleine familie van mijn vader en de grote van mijn moeder waren. Daarom vond ik de familiebijeenkomsten boeiend. Op

verjaardagen werd er heel wat geredekaveld en gediscussieerd. Vader, die een sereen man was en in theoretische geloofszaken een aardige aarzelaar, hield ruzie buiten de huiskamer. Bij een goed glas, dat hooguit drie keer gevuld werd, sprak men niet over praedestinatie of veronderstelde wedergeboorte, want daar had de meerderheid van het gezelschap geen boodschap aan, maar wel over de zorgelijke politieke ontwikkelingen in het door werkeloosheid en crisis geteisterde land, maar vooral wat er bij onze oosterburen gebeurde. Er bestond enige sympathie voor de wijze waarop daar de werkeloosheid werd opgelost, maar voor het nationaal-socialisme had niemand uit dat bonte gezelschap een goed woord over. Het fascisme kwam minder ter sprake. Maar toen Abessinië in 1935 door Italië werd overvallen, nota bene op Goede Vrijdag, was de familieverontwaardiging groot. En het lot dat de Joden trof? Dat drong pas goed in 1938 tot ons door. Het gerinkel van de in diggelen geslagen ruiten van 7500 joodse winkels en de schroeilucht van 267 in brand gestoken synagogen drong ook op 1 december, bij de viering van moeders verjaardag, in onze huiskamer binnen. Oom Jan Tuyten, beambte bij de spoorwegen en dirigent van de Arbeidersmuziekvereniging Voorwaarts vertelde dat dominee Horrëus de Haas zondag in de dienst in de Grote Kerk tot actie had opgeroepen. Er viel een aarzelend zwijgen. Alleen tante Suze zei dat vanaf de kansel het evangelie moest worden verkondigd en wat dominee Horrëus deed was politiek bedrijven. Voor de meesten liep het stroompje van de leer naar het leven tussen de kaden van de stelligheden, die angstvallig werden verstevigd en bewaakt. Onze grenzen waren open voor goederenverkeer, niet voor vluchtende mensen. Wie het toch lukte werd gedoogd, ook in mijn vaderstad, haar beschermende moederliefde werd voor het grootste deel besteed aan de zorg voor het eigen bestaan. Maar niemand uit mijn omgeving kon nog volhouden dat hij nergens van wist.

Zelf werd ik in die tijd op een nogal merkwaardige wijze met het vraagstuk van de Joden en het Jood-zijn geconfronteerd. Ik bezocht het Christelijk Lyceum aan de Veerallee. Een goede school maar niet van vreemde smetten vrij. De leraar scheikunde vertelde dat hij in Rome zijn gouden trouwring in een pot had gedaan ter ondersteuning van Mussolini's oorlog in Abessinië. Wij vonden hem een kleine dwaas, maar lachten niet, want scheikunde was een eindexamenvak, ik was daar ronduit slecht in. Kort daarna kwam hij met het verhaal dat de hele leiding van de Unilever

uit Joden bestond en dat het aan het joodse kapitaal te wijten was dat slechte margarine ons door de strot werd gedrukt. Dat nam ik niet en schreef een brief aan de directie van dat bedrijf. Ik kreeg van de president-directeur, die naar ik mij meen te herinneren Hartog heette, een brief terug. Alle directienamen keurig onder elkaar, twee waren joods. Bij de volgende les vroeg ik het woord, ging netjes staan en las de brief voor. Snijbare stilte. Het commentaar van de leraar: 'Dan heb ik mij vergist'. Bij het verlaten van het lokaal riep hij mij. 'Binnenkort is het eindexamen, doe je best, een zes zit er altijd in. Ik heb geen hekel aan Joden, ik heb zelfs Hebreeuwse les van rabbi Hirsch.' Mijn oren tuitten. Het werd wel een zes.

Ook buiten de eigen kring had rabbi Hirsch een grote faam; hij was geleerd en een krachtig spreker. Op de spektakelavonden van de Bijzonder Vrijwillige Landstorm werd de storm vooral veroorzaakt door de vloed van zijn woorden. 'God, Nederland en Oranje, dat drievoudige snoer, dat nimmer verbroken mocht worden' was ook zijn uitgangspunt. Wat dat betreft vond men hem recht in de leer. In diezelfde zaal van de Buitensociëteit had kort tevoren ook Mussert gesproken. Dominee Horrëus, die wilde debatteren werd hardhandig naar buiten gewerkt. Ook Mussert sprak over God en Nederland, en Oranje paste nog in zijn politieke kraam.

Op onze Landstormavond was het of God op het toneel stond naast de Nederlandse Maagd, die in het tableau vivant verscheen. Het was mijn juffrouw uit de eerste klas. Zij had een heldere stem en een volle boezem. Een rabbi en een gereformeerde maagd, alles tot heil van het volk en tot eer van God, die enkele jaren later niet zo aanwezig scheen te zijn als wij hoopten en verwachtten. Europa werd door de laarzen van barbaren vertrapt. De kerken werden voller, de synagogen werden leeggeroofd. De joodse medeburgers werden naar een steeds kleiner wordende plek teruggedrongen. Af en toe werd in de kerken verteld, dat de bezetters en hun onvaderlandse meelopers zich op een heilloze weg bevonden, toch gingen de preken over tegengestelde leerstellingen onverminderd door. Het begrip fundamentalisme genoot nog niet die populariteit die het in onze dagen heeft. Toch was het toen reeds zichtbaar dat, wanneer religieus of ideologisch fundamentalisme en fanatiek nationalisme elkaar omarmen de voeten als vanzelf in het ritme van de danse macabre geraken.

Op 25 augustus 1942 trouwde mijn oudste

zuster. De inzegening vond in de Plantagekerk plaats. De predikant, een oom van de bruidegom, hield een zwaarmoedige, zeurderige preek. Uit de brief aan de Korintiërs las hij: 'Laten zij die een vrouw hebben, zijn als zonder vrouw; die wenen als weenden zij niet; die blij zijn als waren ze niet blij. Want het uiterlijk van deze wereld is bezig te verdwijnen.' Uit psalm 103 liet hij zingen 'Gelijk het gras is ons kortstondig leven', hetgeen wij voor het bruidspaar naar vonden, maar dat achteraf toch toepasselijker bleek dan de dominee bedoelde. Daarna gingen wij naar een restaurant, gelegen op de hoek van de Van Nagellstraat en de Stationsstraat. Veel was al op de bon, dus vonden we alles lekker. Voor we aan tafel gingen, zag ik vader bij het raam staan. Ik liep naar hem toe. Hij zei: 'Nee kijk niet, dit bederft alles'. Een groep Joden werd naar het station gevoerd. Vader herkende enkelen. De begeleiders waren in groene en zwarte uniformen. Enkelen reden er naast op de fiets. Was een van hen mijn kleine scheikundeleraar, of verbeeldde ik mij dat? We hadden trek, kregen geen rauwe bonen, maar wat wij aten had een bittere bijmaak.

Ik wist al uit ervaring dat joodse levens bedreigd werden. Vanaf mei 1940 werkte ik op de secretarie van Stad Delden. In 1941 moest de burgemeester er zorg voor dragen dat joodse jongens zich voor werkkampen meldden. Hij vertrouwde mij, omdat hij mijn schoonfamilie kende en vroeg mij die jongens vooraf te waarschuwen. Dat deed ik. Terecht vroegen ze, waar ze naar toe moesten. Ik zocht adressen en hielp ze onderduiken. Zo gewoon begon het. Later zorgde ik voor bonnen en geld. Daar was niets heldhaftigs aan. Nee, dapper waren Nico Noordhof en zijn vrouw, die, zo werd mij bericht, in hun huis 14 Joden verborgen hielden. Hun namen moeten wij in ere houden. Door zulke mensen is ook deze stad toch nog een beetje een moederstad. Het zijn de namen en enkele dingen die overbleven. Het is goed dat die dingen hier bijeen zijn gebracht, tentoongesteld.

Ik keek de lijst door en tot mijn verbazing zag ik een ziekenfondskaart ten name van ene Revius. Ten overvloede staat erachter 'Vals'. Heeft hij, die zich achter die naam verschool dat zelf bedacht of was het een helper, die dacht dat hij een lumineus idee kreeg? Bijna iedereen kent de eerste regel uit een gedicht van de zeer rechtzinnige predikant-dichter Jacobus Revius. Hij oefende zijn vak en de dichtkunst in de eerste helft van de 17e eeuw in Deventer uit. Als theoloog was hij een steiloor. Hij had ook een verborgen trek, die zijn stad- en tijdgenoot vrijwel ontging. Noem het bevindelijk-

heid of een innerlijk oog voor de schoonheid van woorden en beelden. In zijn jonge jaren bezocht hij de landen rondom de Middellandse Zee. Zijn vader was burgemeester en dat betekende toen dat hij het om het geld niet hoefde te laten. Daar deed hij zijn indrukken op. Hij had gezag en macht. Hij was onverdraagzaam tegenover hen, die er andere wijzen van geloven op na hielden. Hij zuiverde de Overijsselse kerk van remonstranten. Het moest tot in onze eeuw duren aler zijn dichterschap uitsteeg boven zijn theologische werken en praktijken. Wie kent die eerste zin niet van het gedicht 'HY droeg onse smerten':

'T en zijn de Joden niet, Heer Jesu, die u cruysten',

dat, nadat alles wat Jezus werd aangedaan in plastische zinnen wordt vermeld, overgaat in:

'Ick bent, ô Heer, ick bent die U dit hebt gedawen'

en eindigt in:

'Want dit is al geschiet, eylaes !, om mijne sonden'.

Alleen wanneer je de eerste zin losmaakt van de tweede strofe, kun je hem als wapen tegen antisemitisme, rassenwaan en theologische waandenkbeelden, waaraan met de Zwolse Goeree's nog velen lijden, gebruiken. Voor hen die de gaskamers werden ingeduwde en voor de enkelen, die eenzaam terugkeerden, bevat dit gedicht geen troostwoorden. Onze woordladder blijkt voor eens en voor altijd te kort te zijn. In hun lijden, dat ik slechts op afstand en aarzelend kon volgen, verscheen geen engel; de Nebukadnessars van onze eeuw bekeerden zich niet en ook de Messias liet op zich wachten. Het leven op aarde blijft een wankel bestaan in onzeker bestel.

Alleen beelden en dingen bleven over. Twee beelden:

Het moet in het voorjaar van 1944 zijn geweest. De treinen reden nog. Ik was op weg naar de ouderlijke woning aan de Wipstrikkerallee. Daar zou een bijeenkomst van de Landelijke Organisatie zijn. Ik herinner mij dat de jongens van Wieringa er waren. Zij hielpen hun vader in de mannenmodezaak aan de Oude Vismarkt. De mode maakte pas op de plaats en de mannen

moesten hun pakken van voor 1940 afdragen. Die jongens hadden tijd over een durf genoeg. Ik kwam uit Almelo en stapte in Zwolle uit. Op het perron liepen in zalige omstrengeling twee gelieven voor mij uit. Ik wist wie het waren; vermeed hen in te halen. Aan de overzij stond een trein van goederenwagens, afgeschermd door een rij Grüne Polizei, de karabijn achteloos in de aanslag. Een soldaat deed de haak van de deur en schoof die een eindje open. Door de smalle spleet verscheen het magere gezicht van een oude man. Hij vulde met een diepe zucht zijn longen met buitenlucht. Hij keek met intreurige ogen over mij heen. Boven hem kwam het hoofd van een jonge vrouw tevoorschijn. Ze had springerig haar. Ze keek mij indringend aan, lachte even, zo droevig dat ik versteende. Toen schudde zij haar hoofd. Op dat moment kwam de Groene op mij af, duwde de kolf van zijn karabijn in mijn maag en riep 'Weitergehn, Judenfreund'. Ook op de gesp van zijn koppelriem stond: 'Gott mit uns'. Ik haatte hem. De glimlach van het meisje haakte zich in mijn ziel. En de oude man? Die zag Abrahams' schoot al. De twee gelieven liepen al aan de andere kant van het Stationsplein; vrolijk lachend, haast huppelend, een mooie dag tegemoet.

Het tweede beeld is uit 1943. De bakkerij van mijn schoonvader stond aan de Marktstraat in Stad Delden. Iets verderop in de straat de slagerij van Groenheim. Na de dood van de vader dreven Bennie en Lex de zaak. Er was niks meer te verkopen, de jongens waren ondergedoken. Op die morgen stond de moeder op de stoep te wachten. Aan weerszijden een jongetje. De één een jaar of elf, de ander nog geen tien. Het waren Duitse tantezeggetjes. Ik had haar dringend aangeraden ook onder te duiken. Ze wilde niet. 'Wai kommen spoedig terug. Een alte frau en klaine jongens passiert niks,' zei ze. Ook zij was Duitse van geboorte. Een legervrachtwagen reed de straat in. Ze werden naar binnen gehesen, de koffertjes werden hen nageworpen. De halve laadklep ging omhoog. Ze wuifden en riepen 'tot ziens'. De legerwagen reed bonkend weg, de hoek om, richting Hengelo. Zij verdwenen uit het gezicht, voor altijd. Bennie en Lex keerden terug. Lex leeft nog, wij zijn even oud.

Wanneer deze beelden mij voor de geest verschijnen zijn er ook de regels die mijn vriend en dorpsgenoot Maurits Mok schreef:

'Ik kan het niet verdragen, dat hun licht is uitgestampt, dat men hun ademkracht vermorzeld heeft, dat in en zwarte put

het puin van hun gebeente overnacht.
 Het wijkt niet meer: na zoveel jaren
 gloeit ieder nachtbegin nog van hun pijn
 en kan ik het verleden slechts bedaren
 door zelf als een vernietigde te zijn.'

Eigenlijk zouden hier alleen de dichters aan het woord moeten zijn. Stamelend gaan we verder, laat nu de dingen maar spreken. Al die dingen, die wij hier in deze synagoge kunnen zien, zijn ooit door mensenhanden vastgehouden: eerbiedig, schroomvallig, gedreven door een diep religieus verlangen of omdat ze bij het leerhuis hoorden. Zij herinneren ons aan een verleden dat mijn generatie slechts ten dele kan verwerken. Ook

daarom is het goed, dat wij er voorzichtig mee omgaan, want ze moeten worden doorgegeven, ze zijn nog lang niet uitverteld. Het verhaal van Abraham, Isaac en Jacob reikt tot in, ja, tot voorbij ons leven. Wie kijkt en zwijgt, stemt met de woorden in, die Mozes ons heeft voorgezegd:

`Leer ons zo onze dagen tellen,
 dat wij een wijs hart bekomen.
 ... en bevestig GIJ het werk onzer handen over ons,
 ja, het werk onzer handen bevestig dat.'

Bergen N.H./Zwolle - 4/5 mei 1992

Over de auteur: De heer L.J. de Ruiter is oud-burgemeester van Bergen in Noord-Holland. Hij is in Zwolle opgegroeid. Bovenstaande tekst bevat de toespraak die hij hield ter gelegenheid van de opening van de tentoonstelling in de synagoge van Zwolle op 5 mei 1992.

S))Q

64444444444444444444444444444444@
 5 **TENTOONSTELLING** *
 F))))))))))))))))))))))))))))))))))))))-

De door de Stichting Judaica Zwolle georganiseerde tentoonstelling over 'Joods leven in en om Zwolle' in de Zwolse synagoge is de komende maanden elke zondagmiddag geopend van 13.30-17.00 uur. De entree-prijs bedraagt f 1,- per persoon. Tevens is er voor f 1,- per exemplaar een brochure te verkrijgen over de inhoud van de tentoonstelling.

C))))))))))))))))))))))))))))))))))))))D
 5 **GIFTEN** 5
 F))))))))))))))))))))))))))))))))))))))E

Giften aan de Stichting Judaica Zwolle zijn aftrekbaar voor de inkomstenbelasting. Wij houden ons aanbevolen: giro 259272, t.n.v. Stichting Judaica Zwolle, De Zwanebloem 35, Zwartsluis.

64444444444444444444444444444444@
 5 **BIBLIOTHEEK** *
 F))))))))))))))))))))))))))))))))))))))-

Het boekenbestand is door schenkingen de afgelopen maanden behoorlijk gegroeid. Er wordt naar gestreefd de uitleen van boeken mogelijk te maken m.i.v. het aanstaande seizoen tijdens de cursusavonden. De huishoudelijke coördinatoren

van de cursusgroepen zullen daartoe een korte instructie krijgen.

Wie boeken aan de Stichting Judaica wil schenken of meer wil weten over de bibliotheek, kan contact opnemen met mevr. Trudy Kwakkel, tel. 05202-24021.

64444444444444444444444444444444@
 5 **BOEK STUDIEDAG** *
 F))))))))))))))))))))))))))))))))))))))-

De verschijning van het boek 'De invloed van het Jodendom op de Westeuropese cultuur' met de bijdragen aan de studiedag van 15 september 1991 heeft wat langer geduurd, dan we hadden verwacht. De prognose is nu eind juni. Dat wil zeggen dat degenen die een exemplaar hebben besteld het boek begin juli thuis gestuurd zullen krijgen.

64444444444444444444444444444444@
 5 **ABONNEMENTEN** *
 5 **JUDAICA-BULLETIN** *
 F))))))))))))))))))))))))))))))))))))))-

Wie niet deelneemt aan onze cursussen, maar toch geïnformeerd wil worden over activiteiten in Zwolle en omgeving op het gebied van het jodendom, kan zich abonneren op het Judaica-Bulletin door f 12,- over te maken op postgiro 259272 t.n.v. Penn. Stichting Judaica Zwolle, De Zwanebloem 35, 8064 HK Zwartsluis.

(Het volgende verslag is overgenomen uit de Peperbus van 13 mei 1992)

TENTOONSTELLING „JOODS LEVEN IN EN OM ZWOLLE”

Op dinsdag 5 mei jl. verrichte burgemeester L. M. L. H. A. Hermans in aanwezigheid van 140 genodigden de opening van de tentoonstelling „Joods leven in en om Zwolle”. Hij deed dit door een sjofar, waarop even daarvoor rabbijn Jacobs van het IPOR had geblazen, als laatste voorwerp in de tentoonstelling te plaatsen.

De inrichting van de tentoonstelling in de Zwolse synagoge aan de Samuel Hirschstraat 8 is een initiatief van de Stichting Judaica Zwolle, in samenwerking met de Stichting Voortbestaan Synagoge en de NIGemeente Zwolle. Met de inrichting van deze permanente tentoonstelling is de restauratie van de Zwolse synagoge afgerond. In 1984 werd daarmee begonnen en in 1989 kon het gebouw opnieuw worden ingewijd. Het vrouwenbalkon van de synagoge stond echter nog steeds leeg. De kleine joodse gemeente maakt er geen gebruik meer van. De veertiendaagse diensten op sjabbath vinden plaats in de kleine sjoel. Bij gelegenheid van de opening zei de voorzitter van de NIGemeente, Daan Stibbe, dat met de inrichting van deze tentoonstelling voldaan werd aan zijn wens om duidelijk te kunnen maken welke geschiedenis de joden in Zwolle hebben, omdat nooit vergeten mag worden wat hen is aangedaan.

Secretaris Jaap Hagedoorn van de Stichting Judaica, die de tentoonstelling samen met Stibbe en diens vrouw inrichtte, belichtte de achtergronden van de tentoonstelling. De geschiedenis van de joden in Zwolle laat zich maar moeizaam reconstrueren, zo vertelde hij. In 1943 heeft de toenmalige secretaris van de NIGemeente, Nico van Zwaanenburgh, de archieven van

de joodse gemeente verstoep. Daarbij waren o.a. notulenboeken uit de beginperiode van de joodse gemeente: het midden van de achttiende eeuw. Van Zwaanenburgh nam zijn geheim mee naar Sobibor, waar hij met zijn vrouw en hun enkele maanden oude dochtertje werd omgebracht. Het kind was het jongste uit Zwolle dat omkwam. Naar haar werd enkele jaren geleden een straat in een van Zwolle's nieuwbouwwijken vernoemd. In deze wijk zijn meer omgekomen joden vernoemd. De door Van Zwaanenburgh verborgen boeken zijn nooit teruggevonden. Toch zijn er nog enkele voorwerpen die aan de tweehalve eeuw van bloei van de joodse gemeente herinneren. Deze zijn nu ondergebracht in de tentoonstelling. De expositie bestaat uit verschillende onderdelen: geschiedenis, synagoge, religie en Tweede Wereldoorlog. Getoond worden onder andere parachoth (voorhangsels), toramantels, (zilveren) -torens en -kronen, zilveren en koperen chanoekioth, bouwtekeningen en maquettes van de huidige en vroegere synagoge, portretten van de vijf (opper)rabbijnen die Zwolle heeft gekend, een besnijdenisregister, maar ook het notulenboek van de joodse gemeente van maart 1943, waarin naast opmerkingen over het salaris van enkele ambtenaren van de gemeente ook wordt gememoreerd dat de voorzitter de vertrekkende gemeenteleden toe zal spreken. In april 1943 vertrok het laatste transport uit Zwolle. Er waren (lemaal) nog elf joden in de stad. De joodse gemeente hield op te bestaan. Na de oorlog zouden zo'n 125 van de ca. 700 joden terugkeren. Deze geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog kende een afschuwelijke parallel in het ver-

den. In 1349 werden in Zwolle (evenals in de IJsselsteden Arnhem, Zutphen, Deventer en Kampen) de joden vermoord voorafgaand aan de grote pestepidemie die in Europa woedde. In meer Europese steden werden de joodse gemeenschappen vermoord of verbannen. Men dacht dat de joden de pest verspreidden. Het zou tot 1721 duren tot er weer sprake was van een joodse gemeente in Zwolle. De tentoonstelling in de Zwolse synagoge aan de Samuel Hirschstraat 8 is elke zondagmiddag tussen 13.30 en 17.00 uur te bezichtigen. Voor groepen worden er rondleidingen gegeven. Daarvoor kan contact worden opgenomen met H. I. Kan, tel. 535023. Bij de tentoonstelling is een brochure uitgegeven.

■ Toramantel, tentoongesteld in „Joods leven in en om Zwolle”.

TER HERINNERING

Overdenking bij de tentoonstelling in de synagoge

door Thomas Snijders

Op de vrouwengalerij van de sjoel in Zwolle is TER HERINNERING een tentoonstelling ingericht van wat er nog overgebleven is van het joodse leven in Zwolle. Boven in de sjoel staat:

וַיִּבְרָא הוֹרֶת מִשָּׁה עַבְדִּי אֲשֶׁר צִוִּיתִי אוֹתוֹ בְּחֶרֶב

(zichroe torat mosjé avdie asjer tsiwietie oto vechoreev)

wat betekent: 'Gedenk de Tora van Mozes, mijn dienaar, die Ik hem geboden heb op de Horeb.' Ik zou in het volgende graag willen stilstaan bij dat zeer diep van inhoud zijnde woord 'zichroe' (van het Hebreeuwse werkwoord 'zachar' = herinneren, gedenken).

In onze westerse talen gebruiken wij dat woord meestal als een statisch iets, bijvoorbeeld van iets dat we ons herinneren van vroeger, iets dat geweest is. En dat is nou net de helft (of nog minder?) van de betekenis van het Semitische, bijbelse `zachar'.

'Zachar' betekent - zoals trouwens ieder Hebreeuws werkwoord - iets wat gebeurd is, wat gebeurt en wat gebeuren zal. Dus eigenlijk is zo'n werkwoord tijdloos. Hoogstens zou er een modaliteit aan toegevoegd kunnen worden, zoals van een moeten, een kunnen, een misschien enz. Heel voornaam is vooral dat het nu nog gebeurt en altijd zal blijven gebeuren. De handeling die het werkwoord uitdrukt, had niet alleen toen invloed, nee, ook nu nog heeft die invloed (of moet dat tenminste hebben!). Het Hebreeuwse werkwoord is dus niet statisch, maar dynamisch.

Om dit praktisch op ons werkwoord 'zachar' toe te passen beginnen we met de tekst boven in de sjoel: 'Gedenk de Tora van Mozes mijn dienaar...'. We weten dat de joodse religie dat tot op de dag van vandaag nog echt in praktijk brengt. In Num. 15:39-40 staat dan ook terecht, dat men de geboden van de Eeuwige moet gedenken en doen! In Deut. 16:3 staat dat men de dag van de uittocht uit Egypte als de dagen

van zijn leven moet gedenken; dat wil dus zeggen: in praktijk brengen, altijd. Men moet de sjabbat gedenken, volgens Ex. 20:8, natuurlijk weer door die in praktijk te brengen. Pesach zal tot een eeuwige gedachtenis zijn, dat wil dus zeggen: tot in eeuwigheid gevierd worden (Ex. 12:14).

Volgens Gen. 9:15-16 en Ex. 2:24 gedenkt God zijn verbond met Israël. In Gen. 9:16 wordt er bijna ten overvloede aan toegevoegd: een **eeuwig** verbond. In Lev. 26:42 zegt God: Ik zal mijn verbond met Jakob gedenken en aan het land zal Ik gedenken. Moeten we daar een konklusie uit trekken met betrekking tot het land Israël? Sommige Christenen zal dit misschien griezelig in de oren klinken.

Bovenstaande teksten uit Tenach waren er maar een paar uit de meer dan 200 keer dat 'zachar' in de Bijbel voorkomt. Ik zou willen eindigen met waarmee ik begonnen ben. Het werkwoord 'zachar' is dynamisch, is niet vrijblijvend, we moeten er nu nog wat mee doen. Ook de tentoonstelling TER HERINNERING aan het joodse leven in Zwolle is voor ons niet vrijblijvend. Als wij haar gaan bekijken, moet zij ons aanspreken, moet zij ons aanzetten om iets te **doen** van wat de weggevoerde Joden niet meer kunnen doen.

S))))))))))

DERDE SYNAGOGEPAD SUCCESVOL VERLOPEN

door Jaap Hagedoorn

Op 24 mei j.l. vond het derde synagogepad plaats. Ruim 80 mensen begonnen de dag in de Zwolse synagoge met een kopje koffie of thee. Het gezelschap was over twee bussen verdeeld. De bussen reden de reisroute in tegengestelde richting. De bus waar ik in zat, vertrok om 9.15 uur precies naar Dalfsen, waar de kleine plattelandssjoel aan de Julianastraat werd bezocht.

Het charmante gebouwtje, dat nooit aan meer dan 30-40 mensen plaats kan hebben geboden, werd in 1866 gebouwd en heeft tot 1927 dienst gedaan. Juist in deze periode zien we overal in Nederland de opkomst en het verval van joodse gemeentes op het platteland. Er moeten dus veel meer van dit soort kleine sjoeltjes zijn geweest, maar die in Dalfsen is een van de laatste in Overijssel. Nadat de joodse gemeente Dalfsen in 1937 ophield te bestaan, werd de synagoge verkocht. Het gebouwtje heeft in de loop der jaren dienst gedaan als fabriekje en opslagruimte, tot de Stichting Synagoge Dalfsen het in de jaren 1983/1984 kocht en restaureerde. Tegenwoordig wordt het gebouwtje gebruikt als tentoonstellings- en vergaderruimte. Ook in Dalfsen bezochten we de in 1855 in gebruik genomen joodse begraafplaats, die niet meer dan 100 m² beslaat. Hoewel er in de loop der tijden meer begravingen plaats hebben gevonden, staan er nog maar enkele zerken, de meeste met Hebreeuwse en Nederlandse tekst. De joodse begraafplaats in Raalte - die daarna bezocht werd - is veel groter en de stenen zijn ook ouder. De begraafplaats ligt tegenwoordig midden in een woonwijk. Het aantal stenen is echter klein.

De reis ging verder naar Enschede, waar wij na de lunch een bezoek brachten aan de synagoge aan de Prinsestraat. In een van de bijzaaltjes werden we ontvangen door de heren Woudstra en Hartog. De heer Woudstra is directeur van Hollandia Enschede, de laatste matze-fabriek in Nederland. De heer Woudstra vertelde over de bereiding van matzes. Een gedeelte van de productie van dit ongezuurde brood vindt plaats onder rabbinaal toezicht. Dat begint al met de keuring van het graan als het nog op het veld staat. De korrels moeten droog zijn. Na de oogst wordt het graan tot bloem gemalen. Ook daarvoor moet de malerij geheel schoongemaakt worden, om te voorkomen dat er vroeger of later op enige wijze gisting plaats kan vinden. Dit zogenoemde sjemoere-meel wordt dan vervolgens door Hollandia gebruikt voor de

productie van de rituele matzes. Tussen de bereiding van het deeg en het bakken mag niet meer dan 18 minuten verlopen. Dat betekent weer, dat de machines - waarvan een deel nog uit 1911 stamt - elk uur schoongemaakt moeten worden om te voorkomen dat deeg dat hergebruikt wordt, gaat gisten. Slechts een deel van het jaar wordt gebruikt voor de matzeproductie. Naast de rituele matzes worden ook gewone matzes en crackers geproduceerd. De gewone matzes vinden rond de paasdagen hun weg naar de winkels, de crackers worden het hele jaar geleverd. Deze productie maakt de vervaardiging van rituele matzes financieel mogelijk.

Na deze interessante lezing werden we naar de grote synagogezaal geleid, waar de heer Hartog ons vertelde over de geschiedenis van de joodse gemeente Enschede en met name over de synagoge. De synagoge werd in 1928 gebouwd naar een ontwerp van architect K.P.C. de Bazel. Deze nieuwbouw verving de uit 1865 daterende oudere synagoge aan de Stadsgravenstraat. De bouw werd mogelijk gemaakt door schenkingen van de textiel-families Menko, Van Dam en Rozendaal. Nog elke week worden er diensten gehouden en krijgen kinderen er joodse les.

De synagoge kent een rijke symboliek. In de top van de grote koepel, die door de zachtblauwe kleur de hemel suggereert, staat de Hebreeuwse letter He, de Godsnaam aangevend. Op de ronding van de koepel zijn de tekens van de dierenriem en de symbolen van de twaalf stammen van Israël afgebeeld. Op glas-in-loodramen zijn verder de scheppingsdagen, de joodse feesten en voorwerpen als een ramshoorn, harp, kroon en ook de oude sjoel afgebeeld. Helaas moest de heer Hartog zijn relaas na anderhalf uur afbreken, omdat de thuisreis aanvaard moest worden. Een bezoek aan de synagoge is echter de moeite meer dan waard. Het synagogepad 1992 was evenals zijn voorgangers weer geslaagd. Daartoe droeg ook het mooie weer bij. Een dankwoord voor de organisatoren is hier op zijn plaats. Wij kijken uit naar de vierde versie van het synagogepad, volgend jaar.

CURSUSSEN 1992-1993 IN DE ZWOLSE SYNAGOGES

In het seizoen 1992-1993 kunnen geïnteresseerden in de joodse godsdienst, historie, taal en cultuur wederom terecht in de Zwolse synagoge. De Stichting Judaica Zwolle zal dan voor het zevende seizoen in successie een programma van langere en kortere cursussen organiseren, waarin voor velen iets van hun gading te vinden is.

Allereerst zijn er de drie leerhuiscursussen met elk een eigen onderwerp. Voor beginners is er de cursus 'Inleiding tot het Jodendom' onder leiding van de heer D. Broeren uit Coevorden. Aan de hand van het boek 'Gods partner, Ontmoeting met het Jodendom' (auteur: Dr. W.H. Zuidema) zullen de eerste beginselen van het Jodendom worden bestudeerd en besproken. De cursus wordt gehouden op 10 woensdagavonden.

Voor degenen die al enige kennis van het Jodendom hebben, is er de leerhuiscursus 'Het joodse karakter van de evangeliën'. Deze cursus wordt geleid door drs. S.P. van 't Riet, voorzitter van de Stichting Judaica. Met behulp van het boek 'Zonder Tora leest niemand wel' (auteurs: W.J. Barnard en P. van 't Riet) zullen de evangeliën worden bestudeerd als joodse boeken met een joodse strekking. Tijdens elk van de 10 dinsdagavonden die de cursus duurt, zal een evangelieverhaal vanuit zijn joodse achtergrond worden belicht.

Voor gevorderden onder de leerhuisdeelnemers gaat er verder een leerhuiscursus over het 'Achttingebed' van start. Het Achttingebed is het centrale gebed uit de joodse liturgie. Deze cursus wordt verzorgd door Dr. W.H. Zuidema uit Hilversum. Er wordt gewerkt met het boek 'Elke morgen nieuw' van de Folkertsma-Stichting voor Talmudica. De cursus wordt gehouden op 12 woensdagavonden.

Naast leerhuiscursussen staan er het komend seizoen ook weer cursussen Bijbels-Hebreeuws op het programma. Drs. J.L.C. Boertjens zal op donderdagavonden een beginnerscursus verzorgen voor hen die de eerste beginselen van de Hebreeuwse taal willen leren kennen. Drs. B.J. Snijders neemt op de maandagavonden de gevorderdencursus voor zijn rekening. Ook wie zich elders al de nodige kennis van het Hebreeuws heeft eigen gemaakt, kan zich voor deze cursus inschrijven. Bij twijfel kan daarover het advies van de docent worden ingewonnen. Beide docenten Hebreeuws geven bovendien een zogenaamde bijhoudcursus, voor degenen die de afgelopen jaren de andere twee

cursussen al gevolgd hebben. Deze bijhoudcursussen vinden plaats op donderdagavonden resp. dinsdagmiddagen.

In de serie korte cursussen verzorgd drs. J. Hagedoorn, secretaris van de Stichting Judaica, een cursus van vier maandagavonden over 'Aspecten van de joodse geschiedenis'. Ook is er een cursus van vier dinsdagavonden over de belangrijke Frans-joodse filosoof Emanuel Levinas. Deze wordt gegeven door dr. R. van Riessen, docent filosofie te Kampen. De nadruk in deze cursus zal liggen op het lezen van teksten van Levinas (in vertaling). Drs. B.J. Snijders geeft voorts een cursus van zes maandagavonden over het bijbelboek 'Het Hooglied van Salomo'. Daarbij wordt gebruik gemaakt van de vertaling met aantekeningen van de onlangs overleden joodse geleerde dr. Marc Rozelaar. In het voorjaar van 1993 tenslotte wordt er een cursus van drie avonden georganiseerd over de verhouding tussen het Jodendom en het Christendom, geleid door drs. S.P. van 't Riet. Naar aanleiding van video-materiaal zullen verschillende aspecten van de gecompliceerde relatie tussen beide godsdiensten ter discussie worden gesteld.

De Stichting Judaica heeft over dit cursusprogramma, dat geheel zal worden uitgevoerd in de synagoge van Zwolle, een uitgebreide folder uitgebracht, waarin alle gegevens over data, cursusprijzen, gebruikte boeken etc. zijn vermeld. De folders bevat tevens een kaart waarmee men zich kan inschrijven voor de cursussen.

Daarnaast geeft deze folder informatie over andere activiteiten die door de Stichting Judaica georganiseerd worden, zoals de tentoonstelling in de Zwolse synagoge, het jaarlijkse synagogepad (een tocht in het voorjaar langs joodse bezienswaardigheden in de wijde omgeving van Zwolle), het drie-maandelijkse Judaica-Bulletin en de bibliotheek van de stichting. Geïnteresseerden kunnen deze folder aanvragen op de telefoonnummers 038-539283 of 038-536647. Ook kan men schrijven naar: Stichting Judaica Zwolle, Postbus 194, 8000 AD Zwolle.

BUITENDAG VERENIGING HEBREEUWS

Op maandag 7 september a.s. vindt de buitendag van de Vereniging Hebreeuws plaats. Deze landelijke vereniging werd in 1990 opgericht om de kennis van het Hebreeuws te bevorderen. Jaarlijks organiseert zij een excursie, een buitendag en een studiedag. Ook krijgen leden tweemaal per jaar het tijdschrift *Alef Beet* toegezonden, waarin artikelen zijn opgenomen over de taal en allerlei daarmee samenhangende aspecten.

De buitendag op 7 september a.s. wordt gehouden in de Zwolse synagoge, tussen 15.30 en 20.00 uur. Het programma bevat in ieder geval een rondleiding door de synagoge en over de tentoonstelling 'Joods leven in en om Zwolle' die sinds 5 mei op de vrouwengalerij te bezichtigen is. Om 16.30 uur wordt een lezing gehouden over voorhangsels, de 'gordijnen' die voor de kast hangen waarin de Torarollen worden bewaard. De afbeeldingen en teksten op deze voorhangsels zijn onderwerp van de lezing. Ook

wordt een bezoek aan de begraafplaats overwogen en 's avonds zal het programma op aantrekkelijke en passende wijze worden afgesloten.

Lezers van het *Judaica Bulletin* worden in de gelegenheid gesteld deze studiedag bij te wonen. Belangstellenden kunnen zich liefst voor 1 augustus melden. In de loop van augustus krijgt u het definitieve programma thuisgestuurd. Als bijdrage voor de maaltijd wordt f 10,- gevraagd. Aanmeldingen bij: Hanna Blok, A. Nobelstraat 9, 1111 KM Diemen, tel.: 020-6991422.

(Het volgende artikel is overgenomen uit dagblad Trouw van 19 juni 1992)

Flavius Josephus : 'vijfde evangelist'

door Auke Jelsma

Een nieuwe volledige Nederlandse vertaling van Flavius Josephus' *De Joodse Oorlog* (aangevuld met diens autobiografische geschrift *Uit mijn leven*), dat mag dan niet wereldschokkend zijn maar het is wel goed nieuws.

De laatste volledige uitgave was van 1891/92. Wel boden de twee Meulenhoff-pockets *De val van Jeruzalem* en *Het leven van Herodes* met fragmenten uit het werk (in een vertaling van prof. M. A. Beek, 1958, 1959) enig soelaas, maar een complete, goed verzorgde, gebonden editie werd toch wel weer tijd. De geschriften van Josephus behandelen een essentiële episode uit de geschiedenis van jodendom en christendom: de joodse oorlog tegen de Romeinse overheersing, uit-

lopend op de verwoesting van Jeruzalem in 66-70.

Josephus weet bovendien boeiend te vertellen. Hij schrijft om te overtuigen, om zaken recht te zetten, om zijn handelswijze te rechtvaardigen, om van zijn blijvende verbondenheid met zijn volksgenoten blij te geven. Met enkele woorden laat hij zich in zijn autobiografie kennen: „Ik ben van niet onaanzienlijke afkomst, want ik stam uit een oud priestergeslacht. Ik lach om de opmerkingen van hen die het aanzien van mijn familie naar beneden willen halen.”

Gehaat

Zoals in deze woorden al uitkomt, werd hij door zijn volksgenoten gehaat. Tijdens de oorlog was hij bevelhebber van de joodse troepen in Galilea geweest. In gevangenschap

raakte hij echter bevriend met de Romeinse bevelhebber Vespasianus en diens zoon Titus. Hij beseft dat de opstand alleen maar tot de vernietiging van zijn volk zal leiden en kiest daarom (en uit lijfsbehoud) de zijde van de tegenpartij. Wel blijkt uit zijn beklemmende beschrijving van de verwoesting van Jeruzalem zijn deernis met de heilige stad. Toch beschrijft hij de gebeurtenissen, uit afkeer van het terrorisme waaraan zijn volk ten onder dreigt te gaan, vanuit het Romeinse perspectief. Dus werd hij door zijn volksgenoten als een verrader beschouwd.

Van meet af aan hebben de christenen zijn werk hoog gewaardeerd, hoewel hijzelf vrijwel geen aandacht aan deze toen nog joodse sekse geschonken heeft. Noch in De

Joodse Oorlog noch in zijn autobiografie maakt hij melding van hen. In een ander werk van hem, *Joodse Oudheden*, worden figuren als Johannes de Doper, Jezus en Jacobus wel kort vermeld, maar deze passages zijn waarschijnlijk door christelijke afschrijvers later aan zijn werk toegevoegd.

Dat de jonge kerk zo gunstig over zijn geschriften oordeelde, is begrijpelijk. De val van Jeruzalem, de verwoesting van de tempel, de ondergang van het joodse priesterschap werden als bewijs ervaren, dat Gods uitverkiezing van het jodendom op de christenheid was overgegaan.

De huiveringwekkende, door Josephus zo levendig vertelde, gebeurtenissen kwamen de jonge kerk goed van pas. Ze werden in de polemiek met het jodendom ook volop benut. Nu kon de kerk zich pas goed als een nieuwe godsdienst, als het nieuwe Israël, presenteren. In dit licht wordt het ook begrijpelijk, waarom bisschoppen en oudsten zich zo snel, ondanks de opmerkingen in de Petrusbrief over het algemeen priesterschap der gelovigen, als een nieuwe priesterkaste gingen gedragen. Het joodse volk kende, nu het Gods gunst verloren had, geen priesterdienst meer; de kerk dus wel.

In later tijd bleken met name gereformeerde protestanten door deze 'vijfde evangelist' gebiologeerd te worden. In de 17e en 18e eeuw bevatte de bibliotheek van de Nederlandse burger tenminste vier geschriften: de Statenvertaling, een groot martelaarsboek, de werken van Jacob Cats en de werken van Josephus. Deze voorkeur voor Josephus had een andere oorzaak dan wij bij de jonge kerk aantreffen en berustte vooral op een gevoel van verwantschap met het volk dat, net als de Nederlanders, zelf de strijd tegen een wereldrijk aangedurfd had. Dat het de Nederlanders wel gelukt was 'de tirannie te verdrijven', bewees natuurlijk wel weer, hoezeer God zich in zijn verkiezende genade juist over de Lage Landen ontfermd had.

Vijfde evangelist

Er kan nog een reden zijn, waarom gereformeerde protestanten meer

dan katholieke auteurs op Josephus gesteld waren. In het katholicisme had de Heilige Schrift toch vooral een liturgische functie behouden. Protestantenvaarentegen lazen de bijbelboeken van het begin tot het eind, verklaarden ze zo letterlijk mogelijk en degradeerden de evangeliën hierdoor tot een geschiedenisverhaal. Dat verhaal bleek veel leemten te bevatten; sommige werden door Josephus aangevuld. Dus gold hij als een soort 'vijfde evangelist'.

Deze aanvulling bleek echter niet zonder risico's. Zolang men andere historische geschriften uit de oudheid buiten beschouwing liet, kon men veronderstellen dat de wijze waarop evangelisten als Lucas en Johannes hun verhaal deden, de gebruikelijke geschiedschrijving in het oude oosten was. Wie echter naast de evangeliën het werk van een tijd-

genoot als Josephus leest, weet dat dit niet klopt. Josephus biedt, hoe gekleurd ook door zijn perspectief, een redelijk betrouwbaar journalistiek verslag van wat zich in zijn tijd afspeelde. Met zijn werk vergeleken blijken de evangeliën van een andere aard te zijn, geen journalistiek verslag maar literatuur, geschriften die in de liturgie thuishoren en in samenhang met het geheel van de Heilige Schrift gelezen dienen te worden.

De beide inleiders en vertalers hebben dit zo uitgedrukt: „Als we voor onze informatie over de situatie in Palestina ten tijde van de Romeinse bezetting van dat gebied uitsluitend waren aangewezen op wat daarover in de vier evangeliën te vinden is, dan zouden we een volstrekt verkeerd, vertekend en verdraaid beeld krijgen. (...) Het heeft allemaal weinig te maken met geschiedenis.”

Het werk van Josephus is dus inderdaad van essentieel belang om de verhoudingen in Israël ten tijde van de evangelisten beter te leren kennen. Dan realiseren wij ons, hoe weinig het christendom toen voorstelde, hoe weinig aandacht aan dat subcultuurtje geschonken werd, hoezeer de nieuwtestamentische geschriften vanuit de latere ontwikkeling gekleurd zijn.

Ook wordt duidelijk, hoe algemeen

onder de joden van die tijd en met name onder de Essenen de verwachting van een messias-koning, een Christos Kyrios, is geweest. „De gedachte dat de heerschappij van

God zich op korte termijn en met geweld zou baanbreken, was onder de generatiegenoten van Josephus wijd en sterk verbreid”, schrijven de inleiders.

Onder invloed van de Essenen heeft ook Josephus deze verwachting gekend en gedeeld. Door het verloop van de oorlog kwam hij echter tot andere gedachten en begon hij te beseffen dat Gods rijk niet door fanatiek terrorisme te verwezenlijken is en dat de joodse opstandelingen zelf het oordeel Gods over het volk opgeroepen hadden.

Bondgenoot

Deze zienswijze deelde hij met de jonge kerk, zodat het niet onbegrijpelijk is dat die hem als bondgenoot beschouwde. Dit neemt niet weg dat het inderdaad, zoals de inleiders opmerkten, pijnlijk is „te moeten constateren dat eeuwenlang christelijke intellectuelen een joodse historicus, die zijn leven lang zijn geloof trouw gebleven is, hebben gebruikt als leverancier van argumenten ter bevestiging en verspreiding van hun antisemitisme”. Hierom zou Josephus ongetwijfeld niet, zoals hij om de geringschatting ten aanzien van zijn afkomst deed, gelachen hebben.

Auke Jelsma is hoogleraar kerkgeschiedenis aan de Theologische universiteit te Kampen. 'Flavius Josephus: De Joodse Oorlog en Uit mijn leven', vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door F. J. A. N. Meijer en M. A. Wes, is een uitgave van Ambo; 646 blz. - f 95.

S))

za 14/11 sjabbat Wajeera (Gen. 18:1-22:24)